

การบริหารเครือข่ายสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา
ADMINISTRATION OF DHAMMA PRACTICING NETWORK
IN AYUTTHAYA PROVINCE

พระมหาปรีชา เขมนนุโท (เหล่าทวีคุณ)*
Phramaha Preecha Khemanando (Laotaweekun)

Received November 16, 2019

Revised: November 29, 2019

Accepted: December 27, 2019

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ คือ 1) เพื่อศึกษาสภาพทั่วไปของการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา 2) เพื่อศึกษาปัจจัยที่ส่งผลต่อการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา 3) เพื่อนำเสนอแนวทางการบริหารเครือข่ายสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ระเบียบวิธีวิจัยเป็นแบบผสมวิธีโดยใช้การวิจัยเชิงคุณภาพเป็นหลักและสนับสนุนด้วยการวิจัยเชิงปริมาณตามลำดับ การวิจัยเชิงคุณภาพผู้วิจัยเก็บข้อมูลด้วยการสัมภาษณ์เชิงลึกจากผู้ให้ข้อมูลสำคัญจำนวน 22 รูป/คน โดยแบ่งเป็น 3 กลุ่ม คือ 1) กลุ่มพระสังฆาธิการ 2) กลุ่มเจ้าหน้าที่ภาครัฐ 3) กลุ่มประชาชน โดยวิธีการเลือกแบบเจาะจง (Purposive Selection) และสนทนากลุ่มเฉพาะ (Focus Group Discussion) ผู้ทรงคุณวุฒิจำนวน 11 รูป/คน วิเคราะห์ข้อมูลโดยการวิเคราะห์เนื้อหาเชิงพรรณนา การวิจัยเชิงปริมาณ (Quantitative Research) ผู้วิจัยได้สร้างแบบสอบถามซึ่งมีค่าความเชื่อมั่นทั้งฉบับเท่ากับ 0.983 เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลจากผู้ปฏิบัติธรรมของสำนักปฏิบัติในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา จำนวน 397 รูป/คน วิเคราะห์ข้อมูลด้วยสถิติค่าความถี่ (Frequency) ค่าร้อยละ (Percentage) ค่าเฉลี่ย (Mean) ค่าส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (Standard Deviation : S.D.)

ผลการวิจัยพบว่า

1. สภาพทั่วไปของการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมด้วยการวิเคราะห์ SWOT Analysis ด้านจุดแข็งสถานที่ปฏิบัติธรรมโดยมากมีความเป็นสัปปายะมีการสนับสนุนการอบรมหลักสูตรพระวิปัสสนาจารย์ต่อเนื่องมีพระวิปัสสนาจารย์ใช้หลักธรรมคำสั่งสอนตรงตามหลักพระพุทธศาสนาโดยยึดหลักการเจริญสติปัฏฐาน 4 ด้านจุดอ่อนสำนักปฏิบัติธรรมหลายๆ ที่เป็นต้นแบบยังมีอยู่น้อยหลักการปฏิบัติธรรมยังใช้หลักสอนแบบสืบทอดกันมาจากครูบาอาจารย์ด้วยความเคารพและศรัทธาส่วนใหญ่ นโยบายการบริหารสำนักเป็นไปตามความดำริของเจ้าสำนัก ด้านโอกาส

*Doctor of Philosophy Program in Buddhist Management, Faculty of Social Sciences, Mahachulalongkornrajavidyalaya University.

คณะสงฆ์และหน่วยงานภาครัฐให้การสนับสนุนจัดกิจกรรมของสำนักปฏิบัติธรรม มีการเผยแพร่หลักธรรมคำสอนผ่านทางสื่อสารสนเทศ เว็บไซต์ด้านอุปสรรคสำนักปฏิบัติธรรมแต่ละสำนักมีพื้นฐานประสบการณ์และความพร้อมแตกต่างกัน ขาดความเป็นเครือข่ายเดียวกัน ขาดศูนย์กลางประสานงานร่วมกันและการกระจายข้อมูลข่าวสารติดตามผลไปยังเครือข่าย ขาดการขับเคลื่อนการปฏิบัติงานที่เป็นรูปธรรม ความคิดเห็นต่อสภาพการบริหารเครือข่ายสำนักปฏิบัติธรรมตามหลักการบริหารงาน 5 ด้าน โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก ($\bar{X} = 4.00$) และตามหลักอิทธิบาท 4 โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก ($\bar{X} = 4.10$)

2. ปัจจัยที่ส่งผลต่อการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา การบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมใช้หลักบริหาร 4M มีการบริหารคน บริหารเงินหรืองบประมาณ บริหารวัสดุอุปกรณ์ และการจัดการ จะต้องคำนึงถึงสภาพแวดล้อมทั่วไปทั้งภายในและภายนอกว่าแต่ละสำนักมีพื้นฐานประสบการณ์และความพร้อมแตกต่างกัน ดังนั้นต้องมีการประชุมร่วมกันทุกภาคส่วนเพื่อวางแผนการบริหารทำงานให้ชัดเจน ผู้บริหารหรือเจ้าสำนักจะต้องให้ความสำคัญดูแลเอาใจใส่ในการปฏิบัติงานร่วมกันในทุกกระบวนการ

3. การนำเสนอการพัฒนาารูปแบบการบริหารเครือข่ายสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา การพัฒนารูปแบบการบริหารเครือข่ายต้องจัดการประชุมพูดคุยปรึกษาหารือร่วมกันของทุกภาคส่วนเพื่อวางแผนร่วมกันการบริหารจัดการงาน 5 ด้าน 1) ด้านการวางแผน 2) ด้านการจัดองค์กร 3) ด้านบุคลากร 4) ด้านอำนวยการ 5) ด้านการกำกับดูแล และเชื่อมโยงต่อไปยังแผนการบริหารปัจจัยที่ส่งผลต่อการบริหาร 4M ร่วมกัน 1) ด้านคน 2) ด้านเงิน 3) ด้านวัสดุ 4) ด้านการจัดการ เชื่อมโยงกับแผนการบริหารหลักพุทธธรรมอิทธิบาท 4 ร่วมกัน 1) ฉันทะ 2) วิริยะ 3) จิตตะ 4) วิมังสาโดยตั้งอยู่บนพื้นฐานมีการรับรู้และมุมมองที่เหมือนกัน มีวิสัยทัศน์ร่วมกัน มีความสนใจหรือผลประโยชน์ร่วมกัน มีส่วนร่วมของสมาชิกในเครือข่าย มีการเสริมสร้างซึ่งกันและกันมีการเกื้อหนุนพึ่งพากัน มีปฏิสัมพันธ์แลกเปลี่ยนกันและเชื่อมโยงต่อไปยังศูนย์กลางข้อมูลประสานงานและติดตามผลเชื่อมโยงไปยังงานประชาสัมพันธ์ เชื่อมโยงต่อไปยังเจ้าสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัด เชื่อมโยงนำไปปฏิบัติในสำนักของตน ถ้าพบปัญหาอุปสรรคเชื่อมโยงกลับมายังศูนย์กลางข้อมูลประสานงาน

คำสำคัญ : การบริหาร, เครือข่าย, สำนักปฏิบัติธรรม

ABSTRACT

Objectives of this research were to: 1. Study the general context of administration of Dhamma Practicing network in Ayutthaya Province. 2. Study the factors affecting administration of Dhamma Practicing network in Ayutthaya Province and 3. propose the guidelines for administration of Dhamma Practicing network in Ayutthaya Province.

Methodology was the mixed methods: The qualitative research collected data from 22 key informants from 3 groups of experts: 1. senior Sangha, 2) state officers and 3. People who were stake holders, purposefully selected by in-depth-interviewing and from 11 participants in Focus Group Discussion and analyzed data by descriptive interpretation. The quantitative research, the researcher has created the questionnaires that had the whole issue confidence value equivalent to 0.983 and collected data from 397 samples who were Dhamma Practitioners in Ayudhaya province and analyzed data with statistics; frequency, percentage, mean and standard deviation: S.D.

Findings were as follows:

1. General context of administration of Dhamma Practicing network in Ayutthaya Province with SWOT Analysis as: Strength; Dhamma Practicing centers most of them were suitably convenient and continuous training of meditation instructors who instructed directly by Buddhism scripture abiding by Satipattarn 4. Weakness; Themodel Dhamma Practicing centers were still limited. The teaching methods were still followed the formers teachers' style with faith and respect. The center management policy was up to the center masters. Opportunity; Sangha and government agencies gave support to the Dhamma practicing rogram continuously. There were Dhamma dissemination through internet and website. Threat; each Dhamma practicing centers were ready at different levels without networking. without coordinating centers to share news and information and lacking of Dhamma practicing driving mechanism concretely. Opinions on the Dhamma Practicing network administration in five aspects by overall were at high level high level ($X=4.0$) and according to the lthibath 4 was also in the high level ($X=4.10$)

2. The factors that affected administration of Dhamma Practicing network in Ayutthaya Province were that the centers used principle of 4 M's that were Man, Money, Material and Management. Administration must condiser general environment both inside and outside. Each Dhamma Practicing centers have different backgrounds and experiences. Therefore all centers should hold common meeting together in order to lay down the clear operational plan. Masters or abbots of Dhamma Practicing centers must pay attention to all operational process.

3. The guidelines for administration of Dhamma Practicing network in Ayutthaya Province that all Dhamma Practicing centers must sit down to hold regular meeting to pay down the operational plan together in 5 aspects:

1.) Planning 2.) Organizing, 3.) Staffing, 4.) Directing, 5.) Controlling, integrating with 4 M's; Man, Money, Materials and Management. Also integrating with Buddha principles, Itthapadha 4, (1) Chantha, aspiration, (2.) Viriya, effort, 3.) Jitta, attention, and 4.) Vimangsa, examination, on the foundation of the same concept, viewpoint, vision, helping, cooperating of network members, supporting each others, interacting, creating public relations centers to share news and information among network members in every province. If the problems should occur, then coordinate with Data base centers.

Keywords: Administration, Network, Dhamma Practicing.

1. บทนำ

จังหวัดพระนครศรีอยุธยาได้มีการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมทั้งหมด 20 แห่งซึ่งสำนักปฏิบัติธรรมแต่ละสำนักก็จะมี การจัดสถานที่และปรับเปลี่ยนรูปแบบและวิธีการในการปฏิบัติไปตามบริบทของแต่ละพื้นที่แต่ละชุมชนซึ่งทำให้เกิดความเหลื่อมล้ำในเรื่องระดับของการปฏิบัติว่าสำนักปฏิบัติธรรมนี้ดีกว่าสำนักปฏิบัติธรรมโน้นสะดวกสบายกว่าสำนักปฏิบัติธรรมนั้นสอนดีกว่าเหล่านี้ เป็นต้น ซึ่งเป็นปัญหาที่เห็นได้ว่าสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยาแต่ละสำนักนั้นมีการบริหารแตกต่างกันมีรูปแบบและวิธีการไม่เหมือนกันทั้งที่ยึดหลักการคำสอนในการปฏิบัติเหมือนกัน โดยเฉพาะแนวทางการตั้งสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดให้ประสบความสำเร็จ มีประสิทธิภาพมีประสิทธิผลมีรูปแบบเดียวกัน มีประชาชนเข้ามาปฏิบัติกรรมฐานตลอดเวลาผู้บริหารจะต้องให้ความสนใจใส่ใจเป็นพิเศษในเรื่องการบริหารเครือข่ายสำนักปฏิบัติธรรมเพื่อให้เกิดเครือข่ายการบริหารเป็นรูปธรรมขึ้นเพื่อให้แต่ละสำนักปฏิบัติธรรมนำไปปฏิบัติให้เป็นไปในทิศทางเดียวกันจึงเป็นเรื่องที่ควรจะต้องศึกษาและดำเนินการแก้ไขต่อไป

ปัญหาและอุปสรรคที่พบบ่อยๆ ซึ่งเป็นต้นเหตุของความล้มเหลวของสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา เกี่ยวกับการบริหารเครือข่ายและการจัดการสำนักปฏิบัติธรรมไม่เป็นไปตามมาตรฐานตามเกณฑ์ที่กำหนดของสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดที่ได้จัดตั้งขึ้นตามระเบียบมหาเถรสมาคม เนื่องมาจากหลายปัจจัยหลายสาเหตุจะเห็นบางสำนักเมื่อจัดตั้งขึ้นเป็นสำนักปฏิบัติธรรมแล้วไม่มีประชาชนเข้าไปปฏิบัติธรรมจึงเป็นเหตุให้สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติซึ่งเป็นหน่วยงานของรัฐ ส่งเสริมให้วัดต่างๆ ดำเนินการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดเพิ่มมากขึ้นครอบคลุมทุกพื้นที่จังหวัดโดยจัดตั้งงบประมาณสนับสนุนการดำเนินงานและพัฒนาคุณภาพตั้งแต่ปีงบประมาณ 2549 เป็นต้นมา (Division of Buddhist Studies, 201)

ดังนั้น ผู้วิจัยซึ่งเป็นพระสังฆาธิการในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา จึงมีความสนใจที่จะศึกษาเรื่อง “การบริหารเครือข่ายสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา” ควรมีการพัฒนาเครือข่ายและการบริหารเครือข่ายของสำนักปฏิบัติธรรมให้มีรูปแบบที่ชัดเจนและเกิดประสิทธิภาพ เพื่อที่จะนำไปประยุกต์ใช้กับสภาพสังคมในปัจจุบันตลอดจนได้นำเสนอผลการ

ศึกษาวิจัยให้แก่ผู้ที่สนใจนำไปประยุกต์หรือปรับใช้ในการบริหารเครือข่ายสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ให้เป็นมาตรฐานเดียวกันมีรูปแบบและวิธีการปฏิบัติธรรมที่สะดวกสบาย สอดคล้องกับยุคปัจจุบันและเป็นประโยชน์แก่คณะสงฆ์ส่วนอื่นๆ ด้วยรวมถึงเป็นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้มีความมั่นคงถาวรสืบต่อไป

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

2.1 เพื่อศึกษาสภาพทั่วไปของการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา

2.2 เพื่อศึกษาปัจจัยที่ส่งผลต่อการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา

2.3 เพื่อนำเสนอการพัฒนาแบบการบริหารเครือข่ายสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา

3. วิธีดำเนินการวิจัย

3.1 รูปแบบการวิจัย

รูปแบบการวิจัยเป็นการวิจัยแบบผสมวิธี (Mixed Method Research) กล่าวคือ ใช้ระเบียบวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยทำการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Analysis) การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-Depth Interview) และการสนทนากลุ่มเฉพาะ (Focus Group Discussion) และระเบียบวิธีวิจัยเชิงปริมาณ (Quantitative Research) ประชากรที่ใช้ในการวิจัยได้แก่ผู้ที่เข้ามาปฏิบัติธรรมตลอดปี พ.ศ. 2560 ในสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดพระนครศรีอยุธยา จำนวน 51,349 คน (Office of Phra Nakhon Si Ayutthaya Provincial Prison Secretary, 2018) โดยเป็นการวิจัยเชิงสำรวจ (Survey Research) ผู้วิจัยได้สร้างแบบสอบถามซึ่งมีค่าความเชื่อมั่นทั้งฉบับเท่ากับ 0.983 เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลจากผู้ปฏิบัติธรรมของสำนักปฏิบัติในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา จำนวน 397 รูป/คน วิเคราะห์ข้อมูลด้วยสถิติ ค่าความถี่ (Frequency) ค่าร้อยละ (Percentage) ค่าเฉลี่ย (Mean) ค่าส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (Standard Deviation : S.D.)

1) ตัวแปรของการวิจัยเชิงคุณภาพ ได้แก่ การศึกษาพระไตรปิฎก วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา เอกสาร ตำราวิชาการ แผนพัฒนางานคณะสงฆ์ แนวคิดเกี่ยวกับการบริหารเครือข่าย แนวคิดเกี่ยวกับสำนักปฏิบัติธรรม โดยใช้วิธีการสัมภาษณ์เชิงลึกกับเจ้าสำนักปฏิบัติธรรม พระวิปัสสนาจารย์ บุคลากรสำนักปฏิบัติธรรม กลุ่มเจ้าหน้าที่ภาครัฐ ผู้เชี่ยวชาญด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

2) ตัวแปรของการวิจัยเชิงปริมาณประกอบด้วยความคิดเห็นของพระสงฆ์ในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา เจ้าสำนักปฏิบัติธรรม พระวิปัสสนาจารย์บุคลากรสำนักปฏิบัติธรรมและผูปฏิบัติธรรมที่มีต่อการบริหารเครือข่ายของสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดพระนครศรีอยุธยา

3.2 เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

1) เครื่องมือสำหรับงานวิจัยเชิงคุณภาพได้แก่ เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บข้อมูล จำนวน 4 ชุด ประกอบด้วย แบบสำรวจ แบบสังเกตการณ์ แบบสัมภาษณ์ แบบสนทนากลุ่มย่อยในพื้นที่ (Focus Group Discussion) และแบบประชุมเชิงปฏิบัติการโดยแบ่งรายละเอียดในการสร้างเครื่องมือ และพัฒนาเครื่องมือจากการได้ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญ เพื่อจะได้นำแนวคิดและทฤษฎีมาสร้างเครื่องมือในการเก็บข้อมูลภาคสนาม

2) เครื่องมือสำหรับงานวิจัยเชิงปริมาณการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดเครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยเชิงปริมาณคือ แบบสอบถาม (Questionnaire)

3.3 การเก็บรวบรวมข้อมูลงานวิจัยเชิงคุณภาพ

การสัมภาษณ์ (Interview) การวิจัยครั้งนี้ใช้ทั้งการสัมภาษณ์แบบกึ่งทางการ (Semi-formal interview) และการสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการ (Informal interview) การสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion) วัตถุประสงค์ของการจัดสนทนากลุ่มเพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลตามประเด็นกรอบแนวคิดที่ได้กำหนดไว้ในเบื้องต้นเพื่อศึกษาแนวคิดและทฤษฎีเพื่อศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับการบริหารเครือข่ายสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา โดยกำหนดกลุ่มตัวอย่างประชากรจำนวนทั้งสิ้น 11 รูป/คน งานวิจัยเชิงปริมาณ จัดเตรียมเครื่องมือตามจำนวนกลุ่มตัวอย่างโดยให้แบบสอบถาม (Questionnaire) ตรงตามจำนวนกลุ่มตัวอย่างที่ต้องการแจกแบบสอบถาม การวิเคราะห์ข้อมูลและสถิติที่ใช้ในการรวบรวมข้อมูล

3.4 การวิเคราะห์ข้อมูลงานวิจัยเชิงคุณภาพ

ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ (Interview) และการจัดสนทนากลุ่ม (Focus group) ใช้วิธีการวิเคราะห์แบบอุปนัย (Analytic induction) โดยนำข้อมูลมาเรียบเรียงและจำแนกอย่างเป็นระบบจากนั้นนำมาตีความหมายเชื่อมโยงความสัมพันธ์และสร้างข้อสรุปจากข้อมูลต่าง ๆ

การวิเคราะห์ข้อมูลงานวิจัยเชิงปริมาณ การวิเคราะห์ข้อมูลใช้วิธีการวิเคราะห์เชิงปริมาณ (Quantitative Analysis) เป็นหลักโดยการดำเนินการขั้นแรกคือ นำแบบสอบถามที่เก็บรวบรวมได้จำนวน 397 ชุดนำมาตรวจสอบความสมบูรณ์ของแบบสำรวจ (Editing) แล้วดำเนินการลงรหัสตามคู่มือการลงรหัส (Code Book) บรรจุข้อมูลลงในคอมพิวเตอร์และวิเคราะห์ด้วยโปรแกรมสำเร็จรูปทางสถิติเพื่อการวิจัยทางสังคมศาสตร์เพื่อหาค่าทางสถิติ

4. สรุปผลการวิจัย

4.1 สภาพทั่วไปของการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา พบว่า จุดแข็ง (Strengths) สถานที่มีความร่มรื่น ความสงบ สะอาด มีถนนไปมาสะดวกและมีสถานที่เฉพาะ มีคนบริหารจัดการดูแล มีเครื่องอำนวยความสะดวกพร้อม มีที่พัก ห้องน้ำ โรงครัวทุกอย่างต้องพร้อมเพื่อรองรับผู้มาปฏิบัติธรรม จุดอ่อน (Weaknesses) สำนักปฏิบัติธรรมหลักๆ

โดยรวมแล้วมีอยู่ 2 สำนักปฏิบัติธรรมที่เป็นต้นแบบมีจำนวนน้อย มีการบริหารตามแนวครูบาอาจารย์ของเจ้าสำนักปฏิบัติสืบต่อกันมา มีนโยบายส่วนใหญ่เป็นไปตามความคิดแนวทางและคำสอนของเจ้าอาวาส โอกาส (Opportunities) คณะสงฆ์และหน่วยงานภาครัฐให้การสนับสนุนกิจกรรมของสำนักปฏิบัติธรรม มีการอบรมหลักสูตรพระวิปัสสนาจารย์ มีการสอนถูกต้องตามหลักธรรมโดยเฉพาะหลักสติปัฏฐาน 4 อุปสรรค (Threats) เจ้าสำนักยึดถือแนวปฏิบัติตามครูบาอาจารย์ของตนเองจึงเปลี่ยนแปลงได้ยากขาดรูปแบบหลักเกณฑ์และรูปแบบที่ชัดเจนไม่เป็นแบบอย่างเดียวกัน เจ้าสำนักสำนักปฏิบัติธรรมขาดความรู้ความเข้าใจในการสอนปฏิบัติธรรม

4.2 ปัจจัยที่ส่งผลต่อการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา

1) ด้านการบริหารบุคคล (Man) สำนักปฏิบัติธรรมแต่ละสำนักมีพื้นฐานประสบการณ์และความพร้อมด้านต่างๆไม่เหมือนกันการบริหารสำนักจึงต้องคำนึงถึงสภาพแวดล้อมทั้งภายในภายนอก มีการประชุมวางแผนการทำงานที่ชัดเจน สำนักปฏิบัติธรรมต้องสร้างบุคลากรที่เป็นทายาทอย่างต่อเนื่องเป็นซึ่งปัจจัยที่สำคัญทำให้เกิดความมั่นคง ส่วนบุคลากรยังไม่เพียงพอต่อการปฏิบัติงานจำเป็นต้องสรรหาบุคลากรด้วยการฝึกอบรม การบริหารบุคลากรเป็นเรื่องที่ยากที่สุดจะต้องใช้ทั้งหลักรัฐศาสตร์นิติศาสตร์หลักจิตวิทยาและปรัชญามาใช้ทุกระบวนการ

2) ด้านการเงิน (Money) การดำเนินงานจะต้องมีทุนสำรองเป็นหลักของสำนักปฏิบัติธรรม เงินทุนส่วนใหญ่ได้รับบริจาคจากญาติโยมที่มีจิตศรัทธา สำนักปฏิบัติธรรมต้องมีการจัดระบบการบริหารด้านงบประมาณที่ชัดเจน มีการประชาสัมพันธ์มีดำเนินการปฏิบัติธรรมเป็นประจำและต่อเนื่องจึงมีเงินทุนด้านงบประมาณสนับสนุนจากหน่วยงานภาครัฐจะต้องมีความโปร่งใสชัดเจนตรวจสอบได้ ส่วนเงินสนับสนุนจากศรัทธาของประชาชนต้องจัดทำบัญชีรายรับ-รายจ่ายให้เป็นระบบ

3) ด้านวัสดุอุปกรณ์ (Material) ปัจจุบันสำนักปฏิบัติธรรมส่วนใหญ่ยังใช้วัสดุอุปกรณ์ของเดิม อุปกรณ์ต้องมีให้พร้อมสอดคล้องกับยุคสมัยใหม่ เงินทุนใช้แบบเศรษฐกิจพอเพียงวัสดุอุปกรณ์มีเหมาะสมกับสภาพการจัดเตรียมอาหารที่พักที่นอนห้องน้ำทางวัดมีความพร้อมในการรองรับวัสดุอุปกรณ์ เช่น เครื่องเสียง โปรเจคเตอร์ เครื่องถ่ายสารคอมพิวเตอร์ ต้องมีพร้อม ระบบการสื่อสารผ่านเทคโนโลยีสารสนเทศได้แก่ อินเทอร์เน็ต ไลน์ เฟสบุ๊ค เพื่อใช้ในด้านประชาสัมพันธ์ที่รวดเร็ว

4) ด้านการจัดการ (Management) สำนักปฏิบัติธรรมได้ญาติโยมเข้ามาปฏิบัติไม่มีการติดต่อประสานงานหรือมีการประชาสัมพันธ์จึงขาดการเป็นศูนย์กลางกระจายข้อมูลข่าวสารสู่ประชาชน บุคลากรมีน้อยได้รับการช่วยเหลือจากบุคลากรภายนอกที่มีจิตอาสา สำนักปฏิบัติธรรมต้องมีความเป็นสัปปายะ อาคาร สถานที่ สะอาด สะดวก มีความเป็นระเบียบ มีการประชุมวางแผนการทำงานมีเป้าหมายที่ชัดเจนมีการมอบหมายงานด้านต่างๆ

4.3 การพัฒนารูปแบบการบริหารเครือข่ายสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา

1) ด้านการวางแผน (Planning) การวางแผนที่ดีในสำนักปฏิบัติธรรมเจ้าสำนักจะเป็นผู้ที่สั่งงาน แบ่งงาน ใช้คนให้เหมาะกับงานการกระจายงานทั้งภายในสาขาลดทั้งกำกับดูแลเพราะเข้าใจคนในองค์กรดีจึงทำให้งานเดินหน้าพัฒนาขึ้นไป คณะสงฆ์จัดประชุมร่วมทุกฝ่ายเพื่อคัดเลือกวัดต้นแบบเพื่อเป็นศูนย์กลางประสานความร่วมมือกันวางแผนแม่บทรูปแบบการปฏิบัติของแต่ละวัดแตกต่างกันไปไม่มีความเชื่อมโยงหรือการประสานความร่วมมือกันเท่าที่ควร

2) ด้านการจัดองค์กร (Organizing) ปัญหาสำคัญของการจัดการองค์คือไม่มีบุคลากรเพียงพอที่จะมอบหมายแต่งตั้งให้รับผิดชอบให้ครบกับสำคัญๆทุก ด้านการจัดองค์กรนั้นการสร้างทีมเป็นเรื่องสำคัญต้องวางให้ถูกกับงานอบรมพระวิปัสสนาจารย์แบ่งกลุ่มงานหลักงานย่อย จัดตั้งแม่ข่ายเพื่อเป็นศูนย์กลางเชื่อมโยงประสานความร่วมมือกันในการจัดองค์กรเพื่อการบริหารสำนักปฏิบัติธรรมให้มีประสิทธิภาพ การจัดองค์กรจะต้องมีสำนักงานหลักโดยมีการกำหนดกรอบทิศทางการบริหารให้สอดคล้องกันจัดให้มีฝ่ายธุรการเป็นผู้ประสานงานฝ่ายวิชาการเป็นผู้วางแผนเก็บข้อมูล

3) ด้านงานบุคลากร (Staffing) งานบุคลากรถือว่าเป็นสิ่งสำคัญมากเพราะการจัดสรรบุคลากรไปทำงาน ถ้าขาดการประสานความร่วมมือกันเป็นเครือข่าย การทำงานจะเกิดอุปสรรคในการบริหารการมอบหมายหน้าที่การทำงานให้กับบุคลากรที่ชัดเจน อบรมพัฒนาให้มีความรู้ความสามารถให้มีคุณภาพ แนวทางของแต่ละสำนักไม่เหมือนกันบุคลากรส่วนใหญ่เจ้าสำนักจะเป็นผู้บริหารจัดการเรื่องต่างๆด้วยตนเอง

4) ด้านการอำนวยการ (Directing) การบริหารเครือข่ายสำนักปฏิบัติธรรมมุ่งแต่พัฒนาสำนักของตนเองไม่มีการแลกเปลี่ยนความรู้ช่วยเหลือซึ่งกันและกันไม่มีศูนย์กลางติดต่อประสานงานของความช่วยเหลือ ควรตั้งศูนย์กลางประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมจังหวัด ผู้บริหารต้องกำกับดูแลอำนวยการและติดตามผลเพื่อความเข้าใจตรงกัน ผู้นำที่สร้างศรัทธาได้มากจะเป็นศูนย์รวมจิตใจและเป็นที่ยอมรับของคนจำนวนมาก

5) ด้านการกำกับดูแล (Controlling) สำนักปฏิบัติในจังหวัดระนองศรีอยุธยาเป็นเครือข่ายไม่เข้มแข็งบางแห่งขึ้นทะเบียนแล้วแต่ยังไม่เป็นที่รู้จักแพร่หลายจัดตั้งหน่วยงานขึ้นมาเป็นศูนย์กลางเพื่อกำกับดูแลการบริหารเครือข่ายและมีการประสานข้อมูลข่าวสารต่างๆ มีกฎระเบียบไว้ให้ปฏิบัติ มีการกำกับดูแลให้ทั่วถึงเพื่อการทำงานบรรลุเป้าหมาย ผู้บริหารต้องมีการสั่งงาน แบ่งงานตามหน้าที่และติดตามกำกับดูแลผลงานเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ ยังไม่มีการขับเคลื่อนให้การบริหารเครือข่ายเป็นรูปธรรม

5. อภิปรายผลการวิจัย

5.1 การบริหารเครือข่ายสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ตามหลักการบริหาร ตามความคิดเห็นของประชากรกลุ่มตัวอย่างทั้งบรรพชิต และคฤหัสถ์ โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก สำหรับประเด็นการอภิปรายผล ผู้วิจัยจำแนกเป็นรายด้าน คือ การวางแผน การจัดองค์กร งานบุคลากร การอำนวยการ และการกำกับดูแล แต่ละด้านกลุ่มตัวอย่างมีความคิดเห็น

โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก เมื่อพิจารณาแต่ละด้าน พบว่า กลุ่มตัวอย่างทั้งบรรพชิต และคฤหัสถ์ มีความคิดเห็นต่อการบริหารเครือข่ายสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ตามหลักการบริหาร อยู่ในระดับมาก ผู้วิจัยสามารถกล่าวอภิปรายผลได้ดังต่อไปนี้

1) ด้านการวางแผน ผู้บริหารมีการจัดเก็บข้อมูลของสำนักปฏิบัติธรรม และจัดทำแผนผังโดยภาพรวม เพื่อให้ทราบลักษณะและข้อมูลของสมาชิกกำหนดบทบาทและหน้าที่ของสำนักปฏิบัติธรรมให้ชัดเจนเพื่อให้ทุกฝ่ายรู้ถึงทิศทางการปฏิบัติงานของตนเองจัดระบบการเรียนรู้ร่วมกันของสำนักปฏิบัติธรรมในเครือข่ายเพื่อให้เกิดประสิทธิภาพในการทำงานร่วมกันจัดทำระบบข้อมูลสารสนเทศและการสื่อสารที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินการของสำนักปฏิบัติธรรมโดยยึดหลักการใช้งานง่ายเป็นข้อมูลที่ทุกคนสามารถเข้าถึงได้ มีการประสานความร่วมมือระหว่างสำนักปฏิบัติธรรมในการจัดกิจกรรมเพื่อให้ทุกฝ่ายเข้าใจในกระบวนการปฏิบัติงาน สอดคล้องกับงานวิจัยของสอดคล้องกับงานวิจัยของ (Yaowapa Buaivej, 2007) ได้วิจัยเรื่อง “รูปแบบการบริหารงานประชาสัมพันธ์มหาวิทยาลัยราชภัฏ พบว่า รูปแบบการบริหารงานประชาสัมพันธ์มหาวิทยาลัยราชภัฏ ประกอบด้วย นโยบาย วัตถุประสงค์ ภาวะผู้นำ แรงจูงใจ การสร้างบรรยากาศ การสื่อสารในองค์กร ด้านระบบการบริหารองค์การ ประกอบด้วย การวางแผน การจัดองค์การ การจัดบุคลากรเข้าทำงาน ค่าตอบแทน การประสานงาน แลงบประมาณ ด้านบุคลากร ประกอบด้วย คุณลักษณะของบุคลากร การฝึกอบรมและพัฒนา และความผูกพัน ประภทของสื่อ ประกอบด้วย สื่อบุคคล สื่อมวลชน สื่อกิจกรรมพิเศษ สื่อเทคโนโลยี และสื่อเบ็ดเตล็ดภายในมหาวิทยาลัย มีความสัมพันธ์กับรูปแบบการบริหารงานประชาสัมพันธ์มหาวิทยาลัยราชภัฏ ในขณะที่ระบบการบริหารองค์การไม่มีอิทธิพลต่อประภทของสื่อต่าง

2) ด้านการจัดองค์การ ศึกษาวิเคราะห์สภาพแวดล้อมทั้งภายในและภายนอกที่มีผลต่อการบริหารงานของสำนักปฏิบัติธรรม จัดทำแผนกลยุทธ์ และแผนการปฏิบัติงานของสำนักปฏิบัติธรรมที่ชัดเจนร่วมกันกำหนดปรัชญานโยบายและเป้าหมายของสำนักปฏิบัติธรรมที่ชัดเจนร่วมกันจัดประชุมการดำเนินงานเกี่ยวกับแผนงานโครงการ เพื่อให้ทุกฝ่ายเข้าใจในงานที่ตนเองรับผิดชอบประเมินผลงานที่ผ่านมาเพื่อเป็นแนวทางการปรับปรุงและพัฒนาระบบการงานให้ดีขึ้นและสอดคล้องกันในระดับมากสอดคล้องกับงานวิจัยของ (Phichayapa Yuen Long , 2009) ได้วิจัยเรื่อง “รูปแบบการบริหารทรัพยากรบุคคลในสถาบันอุดมศึกษา” พบว่า 1. ปัจจัยที่จำเป็นต่อการบริหารทรัพยากรบุคคลในสถานศึกษาประกอบด้วย 7 องค์ประกอบ ได้แก่ 1) การจัดการองค์การ 2) การติดต่อสื่อสาร 3) ความเชี่ยวชาญในวิชาชีพ 4) การมุ่งผลสัมฤทธิ์ 5) การบริหารความเปลี่ยนแปลง 6) จรรยาบรรณวิชาชีพ 7) การบริหารที่ดี 2. รูปแบบการบริหารทรัพยากรบุคคลในสถาบันอุดมศึกษาประกอบด้วย ตัวแปรอิสระ ได้แก่ การติดต่อสื่อสาร ความเชี่ยวชาญ การบริหารการเปลี่ยนแปลง จรรยาบรรณในวิชาชีพ และการบริหารที่ดี กับกลุ่มตัวแปรตาม ได้แก่ การจัดการองค์การ และการมุ่งผลสัมฤทธิ์ ซึ่งมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน

3) ด้านงานบุคลากร มีการวางแผนอัตรากำลัง และกำหนดบุคลากรที่จะรับผิดชอบปฏิบัติหน้าที่ของแต่ละส่วนงานภายในสำนักปฏิบัติธรรมชัดเจน กำหนดคุณวุฒิ ความสามารถ และ

ประสบการณ์ของบุคลากรให้สอดคล้องกับหน้าที่ที่รับผิดชอบจัดให้บุคลากรเข้าฝึกอบรมพัฒนาให้มีความรู้ความสามารถนำเทคโนโลยีมาใช้ในการปฏิบัติงาน มีการจัดหมุนเวียนงานเพื่อให้บุคลากรเพื่อสร้างความผูกพันระหว่างบุคลากร และสามารถปฏิบัติงานได้หลายหน้าที่ควบคุมติดตามและประเมินผลเพื่อปรับปรุงวางแผนการปฏิบัติงานของบุคลากรทุกส่วนงานเป็นระยะ สอดคล้องกับงานวิจัยของ (Phrakhru Wisuthanantakhun (Surasak Wisutthajaro) (2016) ได้วิจัยเรื่อง “การบริหารจัดการวัดเพื่อความมั่นคงแห่งพระพุทธศาสนา” ผลการวิจัยพบว่า ในการบริหารจัดการกิจการคณะสงฆ์ 6 ด้านคือ 1) ด้านการปกครอง 2) ด้านการศาสนศึกษา 3) ด้านการเผยแผ่ 4) ด้านการศึกษาสงเคราะห์ 5) ด้านการสาธารณูปการและ 6) ด้านการสาธารณสงเคราะห์ แบบ 5M ได้แก่ (1) บุคคล (M1 : Man) (2) เงิน (M2 : Money) (3) วัสดุอุปกรณ์ (M4 : Material) (4) การจัดการ (M4 : Management) และ (5) คุณธรรม (M5 : Moral) เป็นการบริหารจัดการวัดที่เหมาะสมดังมีประสิทธิภาพขึ้นอยู่กับความสามารถในการบริหารจัดการของพระภิกษุสามเณรภายในวัดเป็นสำคัญ เจ้าอาวาสซึ่งเป็นผู้ปกครองคณะสงฆ์ระดับต้นซึ่งมีหน้าที่ในการบริหารจัดการวัดในด้านต่างๆ เพราะเจ้าอาวาสเป็นผู้กำหนดนโยบายและบริหารบุคลากรในองค์กรให้ทำงานอย่างมีประสิทธิภาพ ในการปฏิบัติงานของบุคลากรจำเป็นต้องมีความสามัคคีและทำงานให้สอดคล้องสัมพันธ์กันระหว่างผู้นำและผู้ตาม สร้างความสัมพันธ์กับชุมชนรวมทั้งมีการพัฒนาตนเองให้สมบูรณ์พร้อมในด้านพระธรรมวินัยจะส่งผลโดยตรงต่อศรัทธาความเชื่อถือของพุทธศาสนิกชน

4) ด้านการอำนวยการ มีระบบข่าวสารข้อมูลเพื่อประชาสัมพันธ์การจัดทำโครงการและกิจกรรมต่างๆ ของสมาชิกให้ทราบอย่างทั่วถึง จัดทำงานธุรการและงานสารบรรณส่วนกลาง เพื่อบรรวบรวมสถิติการปฏิบัติงานของสำนักปฏิบัติธรรมในเครือข่ายอย่างถูกต้องเป็นระเบียบ กำหนดคุณลักษณะ แผนการปฏิบัติงานของสำนักปฏิบัติธรรม และปรับปรุงส่วนที่บกพร่องของสมาชิก ติดตามดูแลการเบิกจ่ายงบประมาณของสำนักปฏิบัติธรรมในเครือข่ายให้มีความโปร่งใสสามารถตรวจสอบได้ จัดเก็บรวบรวมเอกสาร กฎระเบียบ ข้อบังคับ คำสั่ง ที่เกี่ยวข้องกับสำนักปฏิบัติธรรม และแจกจ่ายให้สมาชิกรับทราบในเรื่องที่เป็นปัจจุบัน สอดคล้องกับงานวิจัยของ (Phrakhru Phawana Sophit (Boonrat Muangwong, 2010) ได้วิจัยเรื่อง “การบริหารการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในล้านนา” พบว่า ล้านนามีอัตลักษณ์ในการเผยแผ่พุทธศาสนาของตนเอง มีการวางแผนไว้ตลอดปีตามประเพณีดั้งเดิมที่เคยทำต่อกันมา โดยรับนโยบายจากส่วนกลางแล้วมาปรับใช้ประยุกต์เข้ากับภูมิลำเนาท้องถื่นตามแนวทางการบริหารจัดการเจ้าอาวาสสั่งการให้ดำเนินงานตามจารีตประเพณีที่เคยปฏิบัติมา ในปัจจุบันมีการปรับเปลี่ยนรูปแบบและวิธีการใหม่มาใช้เพื่อรองรับความทันสมัยส่วนมากด้านของพระสงฆ์จะดำเนินการตามแนวทางปฏิบัติของพระสังฆาธิการที่มีหน้าที่กำหนดนโยบายเพื่อปฏิบัติงานส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งก็คล้อยตามความเชื่อพิธีกรรมในล้านนา ส่วนการคิดหลักธรรมคำสอนนั้นก็แสดงไปตามอาการที่มีอยู่ตามประเพณีนิยมส่วนการบริหารการเผยแผ่พุทธศาสนาที่เป็นรูปธรรมก็คือ สายงานของพระธรรมทูตมีการจัดอบรมฝึกฝนรับนโยบายและงบประมาณมาปฏิบัติงานด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

5) ด้านการกำกับดูแล จัดการฝึกอบรมพัฒนาบุคลากร พระวิปัสสนาจารย์ อาจารย์ผู้สอนของสำนักปฏิบัติธรรมเพื่อให้มีทักษะและเทคนิคในการสอนที่หลากหลาย จัดการจัดประชุมเพื่อชี้แจงระเบียบข้อปฏิบัติที่มีการแก้ไขให้สอดคล้องกับยุคสมัยตามวาระต่างๆ มีการกำกับดูแลให้บุคลากรปฏิบัติงานให้ถูกต้องตามพระธรรมวินัยกฎระเบียบของสำนักปฏิบัติธรรม และพระราชบัญญัติคณะสงฆ์วางแผนการจัดการสำนักปฏิบัติธรรมให้มีความเหมาะสมสอดคล้องกับยุคโลกาภิวัตน์ จัดทำระบบสารสนเทศที่เชื่อมโยงกับสำนักปฏิบัติธรรมในเครือข่ายเพื่อเผยแพร่กิจกรรมต่างๆให้ประชาชนรับทราบ สอดคล้องกับงานวิจัยของ (Banchong Soddee and the faculty, 2006) ได้วิจัยเรื่อง “การศึกษาแนวทางพัฒนาสำนักปฏิบัติธรรมในเขตการปกครองคณะสงฆ์ ภาค 11” พบว่า แนวทางพัฒนาด้านบุคลากร ทำได้โดยรัฐและคณะสงฆ์กำหนดนโยบายยุทธศาสตร์อย่างเป็นระบบเข้าไปสนับสนุนกิจกรรมขั้นพื้นฐานสำนักปฏิบัติธรรมที่มีอยู่แล้วให้ยกระดับขีดความสามารถในการพัฒนาบุคลากรให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น เน้นการสร้างจิตสำนึกสร้างแรงจูงใจให้เห็นความสำคัญและคุณค่าการปฏิบัติธรรมแนวทางที่เป็นรูปธรรม พัฒนาการบริหารจัดการโดยรัฐและคณะสงฆ์ร่วมกำหนดเป้าหมายทิศทางชัดเจน กำหนดขั้นตอนการปฏิบัติงานให้มีความคล่องตัวและเชื่อมโยงกันมีการกำกับควบคุมตรวจสอบประเมินการดำเนินการได้ให้มีศูนย์ปฏิบัติธรรมตั้งแต่ระดับตำบลขึ้นไปอาจจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมต้นแบบเพื่อเป็นแบบอย่างให้กับสำนักปฏิบัติธรรมต่างๆ พัฒนาด้านรูปแบบปฏิบัติวิธีฝึกปฏิบัติโดยนำรูปแบบและหลักสูตรการปฏิบัติธรรมของสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ พ.ศ. 2547 เป็นแม่บทปรับให้เหมาะสมกับวิธีปฏิบัติเดิมของสำนักปฏิบัติธรรม คณะสงฆ์มีการตรวจสอบประเมินผลการดำเนินการตามเกณฑ์ในพระไตรปิฎก

6. ข้อเสนอแนะ

- 1) ควรกำหนดสำนักปฏิบัติธรรมต้นแบบประจำจังหวัดเพื่อเป็นศูนย์กลางการพัฒนาบุคลากรและสร้างเครือข่ายสำนักปฏิบัติธรรมที่เป็นรูปธรรม
- 2) ควรจัดตั้งเครือข่ายสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดจัดทำรูปแบบการปฏิบัติที่เป็นมาตรฐานเดียวกันและจัดฝึกอบรมให้ความรู้แก่บุคลากรเพื่อให้ตระหนักถึงความรับผิดชอบต่อนานที่อย่างเต็มกำลังความสามารถ
- 3) ควรศึกษาเกี่ยวกับระบบการพัฒนาแบบบริหารเครือข่ายสำนักปฏิบัติธรรมของคณะสงฆ์ภาค 2 และสิ่งที่เกิดขึ้นในระบบการบริหารแนวทางการพัฒนาทั้งระยะสั้นและระยะยาว

References

Banchong Soddee and the faculty. (2006). *The study of The Development Guidelines for The Dharma Practice Office in The 11th Sangha Region*. (Research Report). Graduate School : Mahachulalongkornrajavidyalaya University.

- Division of Buddhist Studies. (2011). *National Buddhism Office. Operation Manual: Request for Establishment of Dharma Practice Center*. Bangkok : National Buddhism Printing Office.
- Division of Buddhist Studies. (2011). *National Buddhism Office, Operation Manual: Request for Establishment of Dharma Practice Center*. Bangkok : National Buddhism Printing Office.
- Mitchell. J.C.S. (1968). *Networks in Urban Situation*. Manchester : Manchester University.
- Phichayapa Yuen. (2009). *Human Resource Management Model in Higher Education Institutions* (Doctor of Thesis). Graduate School : Silpakorn University.
- Phrakhru Phawana Sophit (Boonrat Muangwong). (2010). *Buddhism propagation management in Lanna* (Doctor of Thesis). Graduate School : Pathumthani University.
- Phrakhru Wisuthanantakhun (Surasak Wisutthajaro). (2016). *Temple Management for Security of Buddhism* (Doctor of Thesis). Graduate School : Mahachulalongkornrajavidyalaya University.
- Robbin. J.C. (1993). *Ideology and the New Social Movement*. London : Unwin Hyman.
- Starkey. Paul. (1997). *Networking for Development*. London : IFRTD The International Forum for Rural Transport and Development.
- Yaowapa Buaivej. (2007). *Public Relations Management Model*. Rajabhat University. (Doctor of Thesis). Graduate School : Silpakorn University.